

ЄВРОПЕЙСЬКІ ЗАСАДИ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ

Статтю присвячено формуванню засад європейської мовної політики. Джерелами, на підставі яких їх можна сформулювати, є конституції та національні законодавства європейських держав; міжнародні акти, що регулюють міжмовні відносини, міжнародні документи рекомендаційного характеру, експертні висновки про мовне законодавство окремих держав, які надаються ОБСЄ, Венеціанською комісією та іншими експертами, наукові публікації з питань соціолінгвістики. Аналіз цих джерел дає підстави вважати, що європейські уявлення про мовну політику визначаються такими засадничими положеннями: провідна роль державної мови як фактора національної єдності; захист загрожених мов, збереження мовного розмаїття; двомовність (багатомовність) з достатнім володінням державною мовою; ефективність державного механізму забезпечення мовних прав.

Ключові слова: мовна політика, мовне розмаїття, державна мова, регіональна мова, міноритарна мова, мовні права, загрожена мова.

Під мовною політикою зазвичай розуміють заходи, здійснювані державою через систему органів законодавчої виконавчої та судової влади щодо збереження або зміни мовної ситуації в країні, перерозподілу сфер функціонування мов, захисту загрожених мов, впливу на розвиток мовної системи і її підсистем¹. На думку Дж. Фішмана, мовна політика «може бути більш або менш централізована, більш або менш всеохопна, більш або менш координована, більш або менш здійснювана державною владою»².

Держава виступає основним суб'єктом мовної політики. Одним з найважливіших її завдань є контроль за конфліктогенним потенціалом стосунків між мовними спільнотами в країні або в певному регіоні. За певних соціально-політичних обставин важливими суб'єктами мовної політики можуть бути неурядові організації, церква, міжнародні структури³.

2 жовтня 1992 р. в Страсбурзі Комітет Міністрів Ради Європи схвалив Європейську хартію регіональних або міноритарних мов (далі — Хартія), роботу над створенням якої було розпочато ще 1988 р. Хартію було відкрито для підписання 5 листопада 1992 року. Станом на 01.04.2016 р. Хартію ратифікували 25 європейських країн. В Україні Хартію ратифіковано законом України від 24.12.1999 р. Оскільки рішення цього закону скасував Конституційний Суд

¹ Брицин В. М. Мовна політика // Українська мова. Енциклопедія.— 3-тє вид. / Ред. кол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) та ін.— К., 2007.— С. 375–378; Словарь социолінгвістических терминов / В. Ю. Михальченко (ред.).— М., 2006.— С. 265.

² Fishman J. Language modernization and planning in comparison with other types of national modernization and planning // *Advances in Language Planning*.— 1979.— N 23.— P. 82.

³ Див.: Ricento T. Models and approaches in language policy and planning // *Handbook of Language and Communication : Diversity and Change* / M. Hellinger, A. Pauwels (eds.).— S. I., 2009.— P. 212.

Україні 12.07.2000 р., Хартію було повторно ратифіковано законом України від 15.05.2003 р. і введено в дію 19.09.2005 р. В Україні імплементація її положень ускладнювалася термінологічними розбіжностями між українським законодавством і офіційними текстами Хартії⁴ та недосконалістю українського перекладу Хартії, який вважався офіційним на час її ратифікації в Україні⁵. Значна частина суспільства негативно поставилася до ратифікації Хартії, оскільки ця подія сприймалася як сигнал того, що державна мова втрачає більшість переваг, які вона має відповідно до національного законодавства⁶. Таке сприйняття Хартії суперечить уявленням її авторів, які виходили з європейських презумпцій, пов'язаних з «нормальним» станом справ, за якого більшість людей користується державною мовою, а менша частина відстоює своє право на мовно-культурне виживання. Те, що мовні права титульної національності можуть бути обмежені на значній частині території держави, є для Європи нетиповим і аномальним⁷.

З часу ратифікації Хартії в Україні не стихає дискусія щодо того, які положення українського законодавства відповідають європейським принципам, а які їм суперечать. Особливою активністю щодо кількості посилань на європейські підходи до проблем мовного планування відзначилися в Україні часів президентства Віктора Януковича народні депутати Вадим Колесніченко та Сергій Ківалов, стверджуючи, що розроблений ними закон «Про засади державної мовної політики» відповідає дороговказам Хартії і є цілковито європейським. Ні вони, ні їхні опоненти та інші учасники дебатів з питань мовної політики, які також апелювали до європейських цінностей у сфері мовної політики, не сформулювали цих засад, а отже, питання не втратило актуальності й заслуговує на увагу дослідників. Насамперед потрібно з'ясувати, що є джерельною базою, на підставі якої можна сформулювати засадничі положення, що відображають європейський підхід до мовної політики і мовного планування.

Характер завдань, що вирішуються засобами мовної політики, дає підстави виділити такі основні джерела: 1) конституції та національні законодавства європейських держав; 2) міжнародні акти, що є правовими інструментами Ради Європи, насамперед Європейська хартія регіональних або міноритарних мов та Рамкова конвенція з прав національних меншин; 3) документи рекомендаційного характеру, що не мають юридично зобов'язальної сили, але відбивають погляди експертного середовища і справляють вплив на громадську думку. Такими є, зокрема, «Загальна декларація мовних прав», прийнята 1996 р. на заключному засіданні «Всесвітнього конгресу з мовних прав» у Барселоні і схвалена ЮНЕСКО, та «Ословські рекомендації ОБСЄ щодо мовних прав національних меншин» (1998 р.); 4) рішення Комітету експертів Ради Європи щодо національних звітів про виконання європейської мовної хартії та експертні висновки про мовне законодавство конкретних держав, які надаються різними європейськими структурами, зокрема ОБСЄ, Венеціанською комісією і т. ін.; 5) наукові публікації з проблем мовної політики і мовного планування.

⁴ Є два юридично рівноправні офіційні тексти Хартії: англійською (The European Charter for Regional or Minority Languages) і французькою (La Charte européenne des langues régionales ou minoritaires) мовами.

⁵ Докладніше див.: *Кресіна І. О., Явір В. А.* Проблеми імплементації норм міжнародного права у національне законодавство про мови // *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом.*— К., 2008.— С. 197.

⁶ Див. зокрема: *Besters-Dilger J.* The Ukrainian Language in Education and Mass Media // *Harvard Ukrainian Studies. Ukrainian Philology and Linguistics in the Twenty-First Century.*— Vol. 29. N 1–4.— 2007.— P. 262.

⁷ *Ibid.*— P. 264.

У контексті питання, винесеного на розгляд цієї статті, акти національного законодавства не менш важливі від міжнародних актів, зокрема від Хартії, насамперед тому, що (1) Хартію ратифікували не всі країни Європи⁸ і (2) Хартія регулює не всю мовну політику, а тільки ту її частину, яка стосується мовних меншин⁹. Деякі дослідники критично ставляться до Хартії, вважаючи, що «цей документ є машиною війни, головна мета якого — Франція та її неетнічне розуміння громадянства»¹⁰.

Важливим джерелом, що відображає погляди експертного середовища не тільки європейського континенту, є «Загальна декларація мовних прав» — міжнародний документ, прийнятий 1996 р. на заключному засіданні «Всесвітнього конгресу з мовних прав» у Барселоні. Він отримав схвалення ЮНЕСКО, багатьох національних пен-клубів та ряду недержавних організацій. Оскільки Декларація не схвалена Радою Європи, вона має радше громадсько-політичний, ніж власне юридичний характер. Головна її сила — вплив на громадську думку. На противагу мовознавчій традиції пострадянських країн, що зазвичай розглядає мову насамперед як засіб обміну інформацією, «Загальна декларація мовних прав» ґрунтується на ширшому розумінні феномену мови: «Усі мови є виявом колективної ідентичності й особливого способу сприйняття та відображення дійсності. Вони є знаряддям згуртування, ідентифікації, спілкування та творчого самовираження» (ст. 7). Особливого значення у зв'язку з цим набуває ст. 41.2, що утверджує право мовної спільноти на захист від загрози «гегемонії з боку іноземної культури» (*hegemonic occupation by a foreign culture*). Декларація вказує на те, що тенденція до «універсалізму» та «гомогенізації» веде до збіднення людства і зменшення культурного розмаїття.

Принципи «Загальної декларації мовних прав» співзвучні з засадами лінгвістичної екології — напряду в соціолінгвістиці, що досліджує деформації, які виникли в мовному докільлі через різні історичні, соціокультурні, демографічні та інші обставини, а також можливості й шляхи виправлення цих деформацій. Авторам еколінгвістичних студій доводиться стикатися з тим, що сама етномовна спільнота не завжди виявляє зацікавленість у збереженні своєї мови. На цю обставину вказує й Декларація, в якій, зокрема, зазначено, що загарбання, колонізація, окупація та інші вияви політичного, економічного й соціального підпорядкування часто спотворюють уявлення про цінність мови і таким чином підривають мовну лояльність. Завдяки цьому мови деяких народів, що здобули суверенітет, і далі витісняються з ужитку. Через низький соціальний престиж рідної мови перехід дітей на іншу мову може відбуватися за свідомої підтримки батьків. Це ставить на порядок денний питання про залежність мовних прав від стану колективної свідомості відповідної спільноти. Але право на мову залишається одним з невідчужуваних людських прав навіть у тому випадку, якщо уявлення про цінність національної мови втратило значення для великої частини або навіть більшості етномовної спільноти.

У підґрунтя Декларації лягли ідеї, що протягом тривалого часу обговорюються міжнародним науковим співтовариством у рамках етнології, екології мови, когнітивної лінгвістики, соціолінгвістики і т. ін. У працях багатьох дослідників

⁸ Хартію не ратифікували держави Балтії, Бельгія, Греція, Ірландія, Португалія, Росія, Туреччина, Франція та деякі інші країни.

⁹ Докладніше див.: *Бестерс-Дільгер Ю.* Сильні та слабкі сторони Європейської хартії регіональних або міноритарних мов: західноєвропейський досвід // *Мовознавство.* — 2010. — № 1. — С. 94–99.

¹⁰ *Больман І.* Мовні війни в Європі / Пер. з фр. — К., 2007. — С. 49.

дається гостра критика феномену глобального й регіонального мовного домінування. Наприклад, іспанський лінгвіст А. Бастардас Боада звертає увагу на так звані мови регіонального домінування (*languages of regional hegemony*), тобто мови, які набувають поширення поза межами їх традиційного побутування, відзначаючи, що міжмовні контакти не завжди є безболісними, а їх наслідки не сприяють збереженню мовного розмаїття людства. Дослідник вважає, що контроль за цими контактами має здійснюватися на рівні держави, регіону і всієї планети¹¹. Відома данська дослідниця Т. Скутнабб-Кангас вводить у науковий обіг вираз «мови-вбивці» (*killer languages*): «Якщо мова, наприклад англійська, як нерідна мова, витісняє іншу, рідну мову, вона стає мовою-вбивцею»¹². Р. Філіпсон, який запровадив у широкий науковий обіг термін *мовний імперіалізм* (*linguistic imperialism*), вважає, що міжнародна мовна гегемонія англійської мови є посяганням на мовні права інших етномовних спільнот¹³.

Аналіз зазначених вище джерел дає підстави сформулювати й запропонувати для обговорення принаймні чотири основні положення, якими визначаються європейські уявлення про мовну політику, а саме: 1) провідна роль державної мови як фактора національної єдності; 2) захист і підтримка міноритарних мов; 3) двомовність з достатнім володінням державною мовою; 4) ефективний механізм дотримання мовних прав.

Розглянемо детальніше кожне із зазначених положень.

1. Провідна роль державної мови як фактора національної єдності. Цей принцип поділяють усі європейські країни, визнаючи тим самим, що мова — це не лише засіб передавання інформації від особи до особи, а й могутній засіб об'єднання людей у спільному національному домі. Закон Франції «Про вживання французької мови» (від 04.08.1999 р.) проголошує, що французька мова є основним елементом французької ідентичності і культурного надбання Франції¹⁴.

Важливим знаряддям мовної політики є статус мови. Він може бути офіційним (законодавчо закріпленим), напівофіційним і неофіційним (звичасвим). У найбільш традиційному розумінні статус мови має бути офіційно закріплений юридичним актом — конституцією, законом, іншим офіційним документом. Офіційний статус — категорія історично-ситуативна, його мають не всі сучасні мови. Формального офіційного статусу не мають, наприклад, чеська мова в Чехії, англійська в Великобританії і в США¹⁵, німецька у ФРН, грецька в Греції, угорська в Угорщині, італійська в Італії, шведська в Швеції. Особливого значення статус державної або офіційної мови набуває там, де є протиборство мов, у якому статус виступає важливим регулятором. Сама наявність статусу — це значною мірою діагноз. Наявність рівного статусу в двох або більшій кількості

¹¹ *Bastardas Boada A.* World Language Policy in the Era of Globalization : Diversity and Intercommunication from the Perspective of 'Complexity' // *Noves Sl. Revista de Sociolinguística. Teoria i metodologia.* — Estiu, 2002. — P. 3.

¹² *Skutnabb-Kangas T.* Linguistic Diversity and Biodiversity. The Threat from Killer languages // *The Politics of English as a World Language : New Horizons in Postcolonial Cultural Studies* / Ch. Mair (ed). — Amsterdam ; New York, 2003. — P. 49.

¹³ *Phillipson R.* International Languages and International Human Rights // *Language : A Right and a Resource: Approaching Linguistic Human Rights* / M. Kontra, T. Skutnabb-Kangas, R. Phillipson, T. Varady (eds). — Budapest, 1999. — P. 40.

¹⁴ Докладніше див.: *Чередниченко О. І.* Захист офіційної мови в національній державі // *Мовознавство.* — 2013. — № 5. — С. 32–34.

¹⁵ У США англійська мова не має офіційного статусу на рівні федерального законодавства, але в місцевому законодавстві багатьох штатів вона визнана офіційною.

мов зазвичай є наслідком подолання наслідків колоніальної залежності або соціолінгвістичної поляризації населення країни¹⁶.

Одним з показників офіційного використання титульної мови, яка формально не має офіційного статусу, є уживання в юридичних актах виразу *іноземна мова*. Характерним прикладом є Чехія — єдина зі слов'янських країн, де національна мова не має офіційного статусу, затвердженого конституцією¹⁷ або законодавством. Згідно з «Законом про набуття і позбавлення громадянства Чеської Республіки», документи, які подає особа для набуття громадянства, видані органами іноземної держави іноземною мовою, мають бути офіційно перекладені чеською мовою (§ 22), а володіння чеською мовою є обов'язковим для набуття громадянства (§ 7).

Немає положення про офіційну мову в конституції й законодавстві Німеччини, проте, згідно з законом про набуття громадянства Німеччини, претенденти на громадянство повинні засвідчити достатній рівень володіння німецькою мовою. Починаючи з 2007 р., запроваджено вимогу володіння німецькою мовою як умову отримання візи для одного з членів подружжя, який є вихідцем з-поза Європейського Союзу¹⁸. На практиці німецька мова виконує в ФРН усі функції державної мови в повному обсязі. Подібну ситуацію з функціонуванням «титульних» мов спостерігаємо в Греції, Італії, Угорщині, Швеції. Конституція Норвегії, в якій також немає вказівки на офіційний статус титульної мови, передбачає, що «тільки норвезькі громадяни, чоловіки й жінки, які говорять мовою країни, призначаються на офіційні державні посади» (ст. 92).

У багатьох країнах терміни *державна мова* і *офіційна мова* сприймаються як дуже близькі або тотожні. Завдяки цьому вони часто використовуються при перекладі як міжмовні відповідники. У законодавстві держав Балтії терміни *державна мова* і *офіційна мова* вживають як синоніми: литовська мова в законодавстві Литви називається державною, латиська, естонська у своїх країнах — офіційними. У всіх трьох випадках змістове наповнення термінів *державна мова* і *офіційна мова* не має суттєвих відмінностей. Подібне бачимо в рішенні Конституційного Суду України 14 грудня 1999 р. № 10-рп/99: «Під державною (офіційною) мовою розуміється мова, якій державою надано правовий статус обов'язкового засобу спілкування в публічних сферах суспільного життя». Однак дослідження показує, що *державна мова* і *офіційна мова* не є цілковитими синонімами.

Практика використання вислову *офіційна мова* в офіційно-діловому дискурсі європейських країн свідчить про його неоднозначність і змістову варіативність. Є підстави вважати, що в значенні цього терміна співіснують видове й родове значення. У видовому значенні його зміст близький до поняття «державна мова». У родовому значенні вислів *офіційна мова* передбачає варіативне розуміння рівнів офіційності: загальнодержавного (офіційна мова держави), регіонального

¹⁶ Класичними прикладами такої поляризації є Бельгія і Швейцарія (див.: *Hartig M. The Language Situation and Language Policy in Belgium // Language Policy and National Unity / W. R. Beer, J. E. Jacob (eds).— Totowa, NJ, 1985.— P. 67–78; Grin F. Language policy developments in Switzerland: needs, opportunities and priorities for the next few years // Revue suisse de science politique.— 1998.— N 3.— P. 108–113).*

¹⁷ У конституції Чехословацької Соціалістичної Республіки (1960 р.) також не було положення про державну або офіційну мову.

¹⁸ *Fairless T. European Court Strikes Down German Language Test for Turks // The Wall Street Journ.— <http://blogs.wsj.com/law/2014/07/10/european-court-strikes-down-german-language-test-for-turks>.*

(офіційна мова республіки, штату, автономії і т. ін., що входять до складу держави), вузьколокального (офіційна мова адміністративно-територіальної одиниці), організаційно-технічного (офіційні мови ООН, офіційна мова міжнародної конференції тощо). На загальнонаціональному рівні офіційною може бути як національна мова титульного народу, так і паралельно з нею мова, що належить іншому народові. При цьому мова титульної нації часто називається державною (в англійському тексті здебільшого вживають вираз *national language*), а інша мова (або інші мови) — тільки офіційною. Відповідно до ст. 8 Конституції Ірландії, ірландська мова є «першою офіційною мовою», а англійська — «другою офіційною мовою». Стаття 2 ірландського Закону про офіційну мову (*Official Languages Act 2003*) дає таке пояснення: «під офіційними мовами маються на увазі ірландська мова, що є державною мовою (*national language*) і першою офіційною мовою, та англійська, що є другою офіційною мовою, як це визначено в ст. 8 Конституції». Як бачимо, синонімом державної мови (*national language*) в законодавстві зазвичай вважається тільки так звана перша офіційна мова, що в цьому випадку є мовою титульної нації.

Специфічна ситуація з використанням термінів *oficiálny jazyk* (офіційна мова) і *štátny jazyk* (державна мова) склалася в Словаччині. Відповідно до чинного закону «Про державну мову Словацької Республіки», схваленого 15 листопада 1995 р., словацька мова має статус державної. З ним співіснує термін *oficiálny jazyk* (офіційна мова), що вживається в офіційному словацькому перекладі Хартії, яку Словаччина ратифікувала 20 липня 2001 р.: «...jazyky ... odlišné od oficiálneho(ych) jazyka(ov) daného štátu, nepatria sem dialekty oficiálneho(ych) jazyka(ov) štátu ani jazyky migrantov» («...мови ... відмінні від офіційної (офіційних) мови (мов) даної держави, до них не належать діалекти офіційної (офіційних) мови (мов) держави, а також мови мігрантів»). Слід зазначити, що в історії мовного законодавства Словаччини був період, коли статус головної мови держави позначався терміном *úradny jazyk* (офіційна мова). Відповідний закон, прийнятий 26 жовтня 1990 р., називався «Закон про офіційну мову Словацької Республіки» («*Zákon o úradnom jazyku v Slovenskej republike*») і діяв до прийняття 15 листопада 1995 р. чинного нині «Закону про державну мову Словацької Республіки» (*Zákon o štátnom jazyku Slovenskej republiky*). Еволюція терміновживання в мовному законодавстві Словаччини вказує на те, що терміни статусу сприймаються законодавцем як важливе знаряддя мовної політики. Порівняно із законом 1990 р. в законі 1995 р. термін не лише зазнав суттєвої зміни, а й отримав стисле й недвозначне тлумачення: «Державною мовою на території Словацької Республіки є словацька мова. Державна мова має перевагу над іншими мовами на території Словацької Республіки» (§ 1 п. 1, 2).

У статусі мови як державної виявляються водночас символічна й інструментальна функції мови, завдяки чому мова є потужним інтеграційним чинником. Вона є не тільки знаковою системою для інформаційного обміну, а своєрідною етнокультурною матрицею цілої спільноти людей, що об'єднані генетично, історично й соціально. У Європейській хартії регіональних або міноритарних мов і багатьох національних законодавствах національна мова виступає об'єктом захисту саме як частина європейської культурної спадщини, а не як знаряддя передавання інформації і тим більше не як засіб збереження залишків колоніальної залежності.

Статус мови безпосередньо пов'язаний з такою соціолінгвістичною і юридичною категорією, як мовні права. Мовні права титульної нації формалізують-

ся в офіційному статусі її мови¹⁹. Статус мови є важливою передумовою забезпечення мовних прав, але автоматично не може гарантувати їх дотримання. Приклади Ірландії і Білорусі свідчать, що формальна рівність двох державних мов може супроводжуватися катастрофічним занепадом мови титульної нації. За умов рівного статусу реальну перевагу отримує мова з потужнішим соціальним та інформаційним ресурсом.

Офіційний статус мови пов'язаний і з правами, і з обов'язками. Конституція Іспанії проголошує: «Офіційною мовою держави є кастильська. Усі іспанці зобов'язані її знати і мають право нею користуватися» (ст. 3). У законодавстві Автономної області Каталонія, що входить до складу Іспанії, сказано: «Каталонська мова є офіційною мовою Каталонії. Також офіційною є іспанська мова як офіційна мова іспанської держави. Кожна людина має право користуватися обома офіційними мовами, а громадяни Каталонії мають право і зобов'язані знати їх. Органи громадського управління повинні вживати необхідних заходів для здійснення цих прав і виконання цього обов'язку» (Статут Автономної області Каталонія, ст. 6, п. 2). Остання з цитованих вище законодавчих норм вказує на те, що обов'язок забезпечення прав покладається на державний апарат.

Важливою ланкою, що пов'язує термін *державна мова* з історією національної культури, є розуміння феномену мови як національного надбання. Надбання — це не тільки право володіти й розпоряджатися, а й обов'язок захищати й примножувати. Воно зобов'язує державу дбати про якісний стан мови. Це передбачено мовним законодавством багатьох країн. Наприклад, згідно з Конституцією Іспанії (ст. 3), мови та мовні різновиди визнаються культурним надбанням і предметом особливої поваги та захисту²⁰. У законі «Про державну мову Литви» є окрема стаття, що називається «Правильність державної мови», де передбачено, що держава має «зміцнювати престиж і правильність литовської мови, створювати умови для захисту мовних норм, власних імен, географічних назв, діалектів і писемних мовних пам'яток, забезпечувати матеріальну базу функціонування державної мови...» (ст. 19). Згідно з «Законом про польську мову» (1999 р.), польська мова, що називається в законі офіційною мовою (ст. 4), «має використовуватися в кодифікованій літературній формі» (ст. 3), «у юридичній практиці в Республіці Польща заборонено використання іншомовних висловів за винятком власних імен» (ст. 7). Подібні заходи, що покликані регулювати якісний стан мови, передбачає мовне законодавство Франції, Словаччини та ряду інших країн.

Відповідальність держави за якісний стан і кодифікацію державної мови визначається необхідністю врахування історичних традицій та діалектної бази цієї мови. Суверенітет держави у сфері кодифікації мовної норми зумовлений не офіційним статусом мови, а її автохтонністю, тобто генетичними параметрами. Наприклад, Республіка Білорусь згідно з конституцією має дві офіційні мови, білоруську й російську, однак приймати рішення щодо мовних норм може тільки в галузі білоруської мови, а кодифікація російської мови відбувається на батьківщині цієї мови — в Російській Федерації.

¹⁹ Про соціолінгвістичні особливості термінів на позначення статусу мови див.: Ажнюк Б. М. Сучасні тенденції в розвитку слов'янської соціолінгвістичної термінології (статус мов) // Мовознавство.— 2013.— № 2–3.— С. 163–183.

²⁰ Arzoz X. The implementation of the Charter in Spain // The European Charter for Regional Or Minority Languages : Legal Challenges and Opportunities.— Strasbourg, 2008.— P. 84.

У «Законі про мови в Українській РСР», що діяв з 1989 р. до 2012 р., не було спеціальних положень, що стосувалися б ролі держави в регулюванні мовної норми. На відміну від нього, чинний закон України «Про засади державної мовної політики» (ст. 6) встановлює, що порядок затвердження словників української мови і довідників з українського правопису, а також порядок офіційного видання цих загальнообов'язкових довідників визначаються Кабінетом Міністрів України.

2. Захист і підтримка міноритарних мов. Розвиток когнітивної лінгвістики та пов'язаних з нею напрямів соціолінгвістики й психолінгвістики дав поштовх для нового обговорення ідей, висловлених свого часу Й. Г. фон Гердером, В. фон Гумбольдтом, Е. Сепіром і Б. Уорфом, про те, що кожній національній мові притаманні риси, які визначають унікальність мовної картини світу її носіїв, особливостей їх мислення і способів творення нових знань²¹. З цього погляду загибель будь-якої з мов є непоправною втратою для людства²².

Варто зазначити, що необхідність збереження мовного розмаїття і забезпечення мовних прав національних меншин не завжди сприймалися політиками й науковцями як перспективна ідеологема мовної політики і мовного планування. Так, А. Мейє 1928 р. писав: «Малі національні мови — це та стадія, через яку люди невисокої культури проходять, долаючи шлях до вселюдської цивілізованості. Множинність мов у нинішній Європі, що створює незручності вже сьогодні, готує кризу, з якої важко буде вийти, оскільки вона суперечить магістральному напрямку цивілізації»²³. У сучасній Європі такі погляди вже не вважаються прийнятними. На думку Ф. Ван Парійса, мовне розмаїття — найпотужніший і по суті єдиний повноцінний засіб збереження культурного розмаїття. «Воно дає людям можливість вибирати, а отже, створює простір для колективного експериментування в особистому й соціальному житті, від чого людство зрештою тільки виграє»²⁴.

Піклування про мовне розмаїття означає відповідальність кожної держави за ті мови, які історично сформувалися або опинилися на її території. Ідеться не тільки про міноритарні, а й про титульні мови. Так, Ірландія відповідальна перед цивілізованим світом насамперед за ірландську мову, Білорусь — за білоруську, Україна — за українську. Ступінь відповідальності кожної з цих держав різний. Відповідальність за збереження білоруської мови стосується насамперед країни, що є історичною батьківщиною цієї мови — Білорусі, а також країн, де вона перебуває під захистом Хартії як одна з міноритарних мов (зокрема, України та Польщі). Мови, які не представлені державними формуваннями (наприклад, кримськотатарська, караїмська, гагаузька, урумська) є особливо вразливими до асиміляції, а отже, потребують особливих заходів підтримки. На думку І. Больман, це мови так званих «справжніх» меншин, коли жодна інша група поза межами їхньої території не говорить їхньою мовою (наприклад, бретонці та ретороманці)²⁵. На її думку, існують також «несправжні» меншини — групи, які в перебігу історії відірвалися від свого природного середовища й приєдналися до іноземної держави внаслідок завоювання. Ці групи є «меншинами» тільки в межах їхніх нинішніх державних кордонів.

²¹ Van Parijs P. Linguistic Justice for Europe and for the World.— Oxford, 2011.— P. 191.

²² Williams G. Sustaining Language Diversity in Europe. Evidence from the Euromosaic Project.— Basingstoke ; New York, 2005.— 251 p.

²³ Цит. за: Van Parijs P. Op. cit.— P. 12.

²⁴ Ibid.— P. 14–15.

²⁵ Больман І. Зазнач. праця.— С. 43.

Суттєвою обставиною є те, що, згідно з Хартією, існує відмінність між укоріненими мовами (мовами традиційного використання), з одного боку, і мовами мігрантів, для яких не передбачено спеціальних заходів підтримки, — з другого. Країни Балтії відмовляються включати до розряду мов, захищених Хартією, російську мову на тій підставі, що вона є мовою мігрантів. Саме захист «історичних регіональних або міноритарних мов Європи, декотрим з яких із плином часу загрожує зникнення» як частини культурного багатства і традицій Європи, є основним завданням Хартії.

У різних країнах рівень державної підтримки мов з різним статусом не однаковий. Наприклад, порівняно з Німеччиною статус регіональної мови в Польщі (його має кашубська мова) передбачає нижчий рівень підтримки, ніж статус міноритарної мови, який надається мовам, що є державними в інших країнах (німецькій, українській, литовській, російській), чи бездержавним мовам і мовам, що не мають близької спорідненості з польською мовою (караїмська, татарська, ромська)²⁶.

Специфічною є мовна політика Франції щодо етномовних меншин. Уряд певною мірою визнає існування регіональних і міноритарних мов, хоча вони й не мають офіційного статусу. До назви урядового департаменту «Délégation générale à la langue française» (Головне управління з питань французької мови) в 2001 р. додали фразу «et aux langues de France» (та мов Франції). Двомовну освіту (регіональна мова та французька), яку раніше допускали лише в приватних школах, з 2000 р. дозволено й у державних освітніх закладах усіма визнаними регіональними мовами (баскською, бретонською, провансальською, каталанською, корсиканською, ельзаською)²⁷. 23 липня 2008 р. було внесено зміну до конституції, згідно з якою регіональні мови є частиною спадщини Франції.

3. Двомовність з достатнім володінням державною мовою. В Ословських рекомендаціях щодо мовних прав національних меншин зазначено: «...мова виступає невід'ємним інструментом соціальної організації, який часто становить предмет державного інтересу»²⁸. Держава зобов'язана забезпечити громадянам доступ до важливої інформації (надзвичайна ситуація, небезпека, захист прав споживача і т. ін.). Для цього потрібні знання державної мови й особами, які належать до національних меншин. Кореляція «право — обов'язок» є невід'ємним елементом цивілізованої мовної політики, що зобов'язує всіх громадян до знання державної мови. У Конституції України зазначено, що «кожному гарантується право знати свої права і обов'язки. ... Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними» (ст. 57). Для того щоб гарантувати своїм громадянам доступ до законодавчих норм без перекручень і неточностей, від яких не застрахований навіть дуже якісний переклад, держава має забезпечити їм здатність ознайомлення з текстами законів у оригіналі. У цьому розумінні інструментальна функція мовного коду, доступного всім громадянам країни, є не менш важливим об'єднувачим фактором, ніж його етносимволічна функція.

²⁶ Див.: Бестерс-Дільгер Ю. Знач. праця.— С. 97.

²⁷ Judge A. Linguistic Policies and the Survival of Regional Languages in France and Britain.— Basingstoke ; New York, 2007.— P. 129–136.

²⁸ Ословські рекомендації щодо прав національних меншин та пояснювальна записка // Мовні права в сучасному світі / Ред. Б. М. Ажнюк.— Ужгород, 2014.— С. 323.

Думка про те, що громадяни не є вільними від обов'язку володіти державною мовою, виразно звучить у п. 132 експертного висновку Венеціанської комісії щодо Закону про державну мову Словацької Республіки: «Захист і підтримка офіційної мови держави є законним інтересом, спільним для багатьох європейських країн. Він переслідує кілька законних цілей: насамперед він захищає громадський порядок, забезпечуючи доступ держави до важливої інформації і спілкування на її території та можливість втрутитися там, де це доречно, щоб нести відповідальність за те, що відбувається. Він гарантує розвиток ідентичності державної спільноти і забезпечує спілкування між складовими частинами населення. Він запобігає дискримінації громадян щодо задоволення своїх основоположних прав у тих ділянках, де особи, які належать до національних меншин, перебувають у більшості»²⁹. Це та інші подібні положення є логічним продовженням ключового принципу мовної політики, сформульованого в преамбулі Хартії, а саме, що заходи підтримки регіональних або міноритарних мов «не повинні здійснюватися на шкоду державним мовам і необхідності вивчати їх»³⁰.

На важливості володіння державною мовою всіма без винятку громадянами держави наголошує Верховний комісар ОБСЄ у справах національних меншин Кнут Волленбек у листі до Голови Верховної Ради України Володимира Литвина від 20 грудня 2010 р. щодо оцінки законопроекту «Про мови» О. Єфремова, П. Симоненка і С. Гриневецького: «Знання державної мови є вигідним для осіб, які належать до національних меншин. Володіння державною мовою підвищує можливості ефективної участі у житті суспільства на всіх рівнях. ... У осіб, які належать до національних меншин, немає права вважати, що їм ніколи не доведеться застосовувати державну мову»³¹.

На відміну від Європейської хартії регіональних або міноритарних мов, головним завданням якої є захист передусім так званих загрожених мов, «Загальна декларація мовних прав» проголошує рівність усіх мов незалежно від їх статусу. У ст. 5 зазначено, що термін *регіональні або міноритарні мови* не вживається в Декларації, оскільки він часто використовується з маніпулятивними намірами, щоб обмежити права тієї чи іншої мовної спільноти. Про слушність такого застереження свідчить і досвід України. Проголошення низкою обласних, міських і районних рад у 2006 р. російської мови регіональною стало знаряддям витіснення з офіційного вжитку української мови. На двозначність цього терміна та практику його спекулятивного застосування в Україні слушно вказують як українські, так і зарубіжні дослідники³². Підтримка мовного розмаїття не означає використання Хартії як знаряддя витіснення державної мови та підміни її регіональною, так як це намагалися зробити в Україні. Регіональна мова не повинна

²⁹ Opinion on the Act on the State Language of the Slovak Republic adopted by the Venice Commission on its 84-th Plenary Session (Venice, 15–16 October 2010).— [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL\(2010\)080-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL(2010)080-e).

³⁰ Там же.

³¹ Assessment and Recommendations of the OSCE High Commissioner on National Minorities on the Draft Law «On Languages in Ukraine» (N 1015-3), § 13 (цит за.: Moser M. Language Policy and the Discourse on Languages in Ukraine under President Viktor Yanukovich.— Stuttgart, 2013.— P. 276–277).

³² Кресіна І. О., Явір В. А. Проблема імплементації норм міжнародного права у національне законодавство про мови // Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом.— К., 2008.— С. 202–203; Баурінг Б. Мовна політика в Україні. Міжнародні норми та зобов'язання і український закон та законодавство // Мовна політика та мовна ситуація в Україні.— К., 2008.— С. 69–70.

протиставлятися державній або ставитися в конкурентні стосунки з державною мовою.

Стисло підсумувати європейське ставлення до двомовності можна словами Ф. Ван Парійса: «Володіння спільною мовою важливе для того, щоб був можливим діалог, аргументована дискусія, порозуміння між членами спільноти, але не потрібно перетворювати спільноту в культурний моноліт»³³. Об'єднати населення країни в єдиний народ (за термінологією Ф. Ван Парійса, *demos*) можливо тільки завдяки спільній мові. Нею кожний може висловити свою позицію, вислухати іншого, обговорювати рішення, які становлять спільний інтерес, однак це не означає, що всі мають бути переплавлені в єдиний етнос (*ethnos*) зі спільною мовою як ядром спільної культури³⁴.

Підтримання балансу між задоволенням мовних потреб етномовних меншин, з одного боку, і об'єднаною роллю державної мови, з другого боку, відповідає засадам лінгвістичної екології, яка крім суто теоретичних аспектів має також прикладне застосування³⁵. Якщо мовне законодавство і мовна політика не сприяють двомовності з достатнім володінням державною мовою, виникає небезпека ослаблення державної мови як засобу суспільної консолідації, загроза сегрегації за мовною ознакою, створення мовних резервацій, розвитку інших негативних явищ, що стають підґрунтям міжмовних і міжетнічних загострень та конфліктів. Саме з цих позицій зазнали критики українських та європейських експертів законопроект «Про мови» П. Симоненка, О. Єфремова, С. Гриневецького, закон «Про засади державної мовної політики» С. Ківалова і В. Колесніченка, а також нормативно-правові акти деяких інших країн.

4. Ефективний механізм дотримання мовних прав. Для двомовних і багатомовних громадян право вибору мови в публічному вжитку стає реальним, якщо закон зобов'язує державних службовців володіти відповідними мовами. Обов'язок бути двомовними стосується насамперед посадовців. Прикладом того, яким може бути державний механізм забезпечення свободи вибору мови в ситуації двомовності, є Каталонія. Згідно з місцевим законодавством, «магістрати, судді й прокурори, що займають посади в Каталонії, мають підтвердити належний рівень володіння каталонською мовою, який повинен бути достатнім для того, щоб громадяни могли реалізувати своє право вибору мови в порядку і в межах, установлених законом» (ст. 102, п. 1). Таким чином, деклароване право користуватися в публічних установах кастильською (державною в Іспанії) і каталанською мовами може бути масово реалізоване.

Володіння державною мовою, а в відповідній місцевості — також міноритарною або регіональною мовою, має бути кваліфікаційною ознакою для посадовців. Тоді під час конкурсу на вакантну посаду кандидатура претендента, який не володіє потрібними мовами (державною і, якщо потрібно, регіональною), не буде навіть виноситися на розгляд. У протилежному випадку право громадян обирати мову спілкування в публічній сфері (державну чи міноритарну) буде не більш ніж обіцянкою. Ще один приклад відповідального ставлення держави до мовно-культурних прав автохтонної меншини дає Конституція Нор-

³³ Van Parijs P. Linguistic diversity as curse and as by-product // Respecting Linguistic Diversity in the European Union / X. Arzoz (ed.).— Amsterdam, 2007.— P. 17.

³⁴ Ibid.

³⁵ Докладніше див.: Екологія мови і мовна політика в сучасному світі / Ред. Б. М. Ажнюк.— К., 2012.— 376 с.

вергії (ст. 110 а): «Керівництво держави несе відповідальність за створення умов для збереження і розвитку народом саме своєї мови, культури і способу життя».

Згідно з прикінцевими положеннями «Загальної декларації мовних прав», органи влади відповідних держав мають стежити за дотриманням мовних прав і вживати санкції проти їх порушників. Пропонується створити у складі ООН Раду з мовних питань, коло завдань якої має визначити Генеральна асамблея ООН. Запропоновано також створити міжнародний судовий орган для захисту передбачених Декларацією прав мовних спільнот.

Ідеологія Хартії ґрунтується на принципі так званої позитивної дискримінації³⁶. Про це свідчить, зокрема, ст. 7, ч. 2: «Запровадження спеціальних заходів на користь регіональних мов або мов меншин, що мають на меті досягнення рівності між тими, хто використовує ці мови, і рештою населення, ... не розглядається як акт дискримінації стосовно осіб, які використовують поширеніші мови». Хартія передбачає диференційований підхід до заходів на підтримку відповідних спільнот і груп з урахуванням ступеня їх політичної, соціально-економічної та культурної вразливості. Слід наголосити, що положення ст. 3 п. 1 поширює заходи підтримки, передбачені Хартією, також на державну мову, «яка менш широко використовується на всій або частині її (держави. — Б. А.) території». Попри те що Хартія не позбавлена слабких місць і окремі її положення є суперечливими, вона з достатньою повнотою відображає уявлення європейців про справедливий і збалансований підхід до забезпечення мовних прав людини. У руках чесних і конструктивних політиків вона може служити налагодженню безконфліктних міжмовних стосунків на тривалій основі.

В. М. AZHNIUK

EUROPEAN PRINCIPLES OF LANGUAGE POLICY

The article discusses a much debated in Ukraine issue: what are the principles of language policy that can be labelled European and what are the major sources for the deduction of these principles. The sources are as follows: national constitutions and legislative acts on language issues, international legal instruments, international declarations (The Universal Declaration of Linguistic Rights), that are not legal instruments at the moment, expert opinions of international committees and other bodies like the Venice Commission, OSCE, etc, scientific publications on language policy and language planning. The analysis of these sources gives justification to the following principles as reflecting the mainstream European conception of language policy and language planning: 1) official state language is the backbone of national unity, 2) protection of endangered languages and preservation of language diversity, 3) bilingualism with sufficient competence in the state language, 4) effective enforcement mechanism.

Key words: language policy, language diversity, state language, regional language, minority language, language rights, endangered language.

³⁶ Коректніша назва — принцип підтримчої дії (англ. affirmative action).